

# ΝΟΜΙΣΜΑ & ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

## προσπαθειες νομισματικης εξυγιανσης σε συνθηκες κρισης

### 1865-1884

ΕΡΕΥΝΑ – ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:  
Δρ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ  
Ιστορικός

*Το νομισματικό “κλίμα” που επικρατεί στην Ευρώπη κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όπως αυτό καταγράφηκε σε προηγούμενο κείμενο, αποτελεί σημείο αναφοράς και για την ελληνική συγκυρία. Το κείμενο που ακολουθεί εξετάζει τις νομισματικές συνθήκες που προέκυψαν από τη συμμετοχή της Ελλάδας στη Λατινική Ένωση ενώ προσπαθεί να διερευνήσει τις νομισματικές τομές, όπως αυτές διαθλώνται στην ίδια την τυπολογία των νομισμάτων.*

*Η αποδοχή της Ελλάδας στη Λατινική Νομισματική Ένωση φαίνεται πως εδράζεται σε πολιτικούς λόγους, σχετιζόμενους με τις γαλλικές φιλοδοξίες για πρωτοκαθεδρία στον ευρωπαϊκό οικονομικό χώρο. Από την άλλη πλευρά, η ελληνική πρόθεση για συμμετοχή σε υπερεθνικούς νομισματικούς θεσμούς συνάδει – αλλά και συμπίπτει χρονολογικά – με τις απαρχές των προσπαθειών οικονομικού εκσυγχρονισμού του Βασιλείου. Δεν θα πρέπει, επίσης, να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η συμμετοχή της χώρας σε φερέγγυα νομισματικά συστήματα βελτιώνει τη θέση της ως δανειολήπτη στη διεθνή αγορά κεφαλαίων. Παρ’ όλα αυτά, η νομισματική ιστορία της υπό εξέταση περιόδου και τα πραγματικά μεγέθη των νομισματικών κοπών καταδεικνύουν – παρά την εμβέλεια του εγχειρήματος – τις ταμειακές αδυναμίες του ελληνικού κράτους.*

## Η αλλαγή της δυναστείας και οι επιπτώσεις στο ελληνικό νομισματικό σύστημα

Η “ένταξη” της Ελλάδας στη ζώνη της Λατινικής Νομισματικής Ένωσης, οριοθετείται χρονολογικά και από μια πολιτική μετάβαση. Η άφιξη του Γεωργίου Α΄ στην Ελλάδα σχεδόν συμπίπτει με τη γέννηση της νέας δραχμής: Ο Γεώργιος ανεβαίνει στο θρόνο στα τέλη του 1863 και το 1867 η Ελλάδα υιοθετεί νέα νομισματική μονάδα. Η νέα δραχμή είναι βαρύτερη από την προηγούμενη, καθώς μια οθωνική δραχμή ισοδυναμούσε με 89 λεπτά της νέας. Γίνεται, λοιπόν, προσπάθεια να ξεπεραστούν οι αδυναμίες του οθωνικού νομίσματος. Η δραχμή του Γεωργίου στηρίζεται και πάλι στο διμεταλλισμό, με σχέση χρυσού και αργύρου 1/15,5 και περιεκτικότητα σε χρυσό 0,29032258 του γραμμαρίου<sup>(1)</sup>. Σύμφωνα με την καθορισμένη αντιστοιχία χρυσού/αργύρου, η ασημένια δραχμή έχει περιεκτικότητα σε 5 γραμμάρια αργύρου τίτλου καθαρότητας 9/10: *Ἡ οὕτω συγκροτούμενη νέα νομισματική μονάς παρίσταται εἰς μόνον τό πενταπλάσιον αὐτῆς (τῆς μονάδος) νόμισμα ἤτοι τό πεντάδραχμον*<sup>(2)</sup>.

Σ’ αυτό το σημείο, είναι δυνατή η εξαγωγή ενός πρώτου συμπεράσματος που συνδέει εκ νέου την πολιτική αλλαγή με τη μετάβαση σε ένα καινούριο νομισματικό σύστημα. Δεν είναι άτοπη η διατύπωση της υπόθεσης ότι ο νέος ανώτατος εκφραστής του πολιτεύματος, ο Γεώργιος Α΄, επιχειρεί να συνδεθεί με ένα φερέγγυο νόμισμα, του οποίου την ισχύ εγγυώνται υπερεθνικοί, και στην περίπτωση που εξετάζεται, ευρωπαϊκοί θεσμοί. Πέρα από την πολιτική και οικονομική διάσταση της ελληνικής συμμετοχής στη Λατινική Νομισματική Ένωση, οι θεσμικές παράμετροι της οποίας θα διερευνηθούν στη συνέχεια, αξιωματικώς και κάποιες πρακτικές πλευρές του ζητήματος.

Ἡδη σε προηγούμενο κείμενο παρατηρήθηκε ότι η χρεωκοπία του οθωνικού καθεστώτος κρυσταλλώθηκε και στη χρεωκοπία του νομισματικού συστήματος που εισήγαγε ο βασιλιάς. Επιπρόσθετα, η σύνδεση της δραχμής του Οθωνα με το ισπανικό δίστηλο απέβη ατελέσφορη για τα εμπορικά συμφέροντα της Ελλάδος, μετά την εγκατάλειψη του νομισματικού συστήματος του διστήλου από την Ισπανία. Η οθωνική δραχμή κατέστη μοναχικό νόμισμα, πράγμα που υπέσκαπτε ακόμη περισσότερο τη διεθνή οικονομική θέση μιας χώρας μικρής, όπως η Ελλάδα. Η λύση της ενσωμάτωσης του ελληνικού νομίσματος σε μια ευρύτερη νομισματική ζώνη, εμπεριέχει λοιπόν και μια απολύτως ρεαλιστική παράμετρο. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η δραχμή είναι, ήδη από το 1833, συνδεδεμένη με το διμεταλλισμό. Η ένταξη του ελ-

# ΝΟΜΙΣΜΑ & ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ληνικού νομίσματος στο υπερεθνικό όργανο που εξέφρασε θεσμικά το διμεταλλικό νομισματικό σύστημα και εγγυήθηκε την ισοτιμία των δύο πολυτίμων μετάλλων αποτελεί, επομένως, φυσική απόληξη.

Η εισαγωγή του νέου νομισματικού συστήματος έγινε με το Νόμο ΣΔ' *περί νομισματικού συστήματος* της 10ης Απριλίου 1867<sup>(3)</sup>. Στην πραγματικότητα, ο Νόμος ΣΔ' έθεσε τις βάσεις της ελληνικής νομισματικής πολιτικής που ακολουθήθηκε, σε γενικές γραμμές, έως το 1928<sup>(4)</sup>. Σύμφωνα με τις διατάξεις του Νόμου ΣΔ', οι οποίες και καθορίζουν τη διμεταλλική αναλογία του νομίσματος, επρόκειτο να κοπεί κύριο και συμπληρωματικό νόμισμα. Ως κύριο νόμισμα καθορίζεται το αργυρό πεντάδραχμο και τα χρυσά 100δραχμα, 50δραχμα, 20δραχμα, 10δραχμα και 5δραχμα. Κέρματα ή συμπληρωματικά νομίσματα νοούνται οι ασημένιες δραχμές, τα δίδραχμα, οι μισές ασημένιες δραχμές και το ασημένιο κέρμα των 0,20 δραχμών. Καθορίζεται, επίσης, η κοπή χάλκινων νομισμάτων (10, 5, 2, και 1 λεπτού). Η αξία των αργυρών κερμάτων (τα οποία λογίζονται, όπως και τα χάλκινα, ως συμπληρωματικό νόμισμα), που επρόκειτο να κοπούν σύμφωνα με τις διατάξεις του Νόμου ΣΔ', δεν ήταν δυνατόν να υπερβεί τις 6 αργυρές δραχμές ανά κάτοικο της ελληνικής επικράτειας. Σε μια προσπάθεια να αποτραπεί ο κίνδυνος πληθωριστικής κυκλοφορίας των χάλκινων κερμάτων<sup>(5)</sup>, τα κοπέντα χάλκινα δεν επιτρέπεται να υπερβούν την αναλογία των δύο δραχμών ανά κάτοικο<sup>(6)</sup>. Στις ιδιωτικές συναλλαγές, οι πολίτες δεν είναι υποχρεωμένοι να αποδέχονται πληρωμή σε συμπληρωματικό νόμισμα για ποσό ανώτερο των 50 δραχμών σε ασημένια κέρματα και 5 δραχμών σε χάλκινα, ενώ αντίθετα το Δημόσιο Ταμείο τα δέχεται για πληρωμές οποιουδήποτε ποσού<sup>(7)</sup>. Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι η νέα δραχμή ακολουθεί απολύτως τα νομισματικά πρότυπα της ΛΝΕ.

Με τον ίδιο νόμο απαγορεύεται η κυκλοφορία στην Ελλάδα όλων των χάλκινων και αργυρών κερμάτων ξένων επικρατειών. Γίνονται, όμως, δεκτά τα αργυρά κέρματα των χωρών που ακολουθούν το ίδιο νομισματικό σύστημα, των χωρών δηλαδή που εφαρμόζουν τις αρχές της Λατινικής Ένωσης. Τα ασημένια κέρματα που προέρχονται από τα άλλα μέλη της ΛΝΕ γίνονται δεκτά στα Δημόσια Ταμεία για πληρωμές μέχρι του ποσού των 100 δραχμών ανά πληρωμή. Επίσης, τα ασημένια και χρυσά νομίσματα που προέρχονται από τις χώρες



Αργυρή δραχμή, 1868.  
Νομισματοκοπείο Παρισίων.

μέλη της ΛΝΕ γίνονται δεκτά για πληρωμές στα Δημόσια Ταμεία χωρίς περιορισμό ποσού. Αξίζει να σημειωθεί σ' αυτό το σημείο ότι μεταγενέστερες τροποποιήσεις της ιδρυτικής για τη ΛΝΕ νομισματικής συμβάσεως, επιβάλλουν την έκδοση Βασιλικού Διατάγματος το 1886, σύμφωνα με το οποίο ...*τά χρυσά και αργυρά νομίσματα τῶν Ἐπικρατειῶν ἀποτελουσῶν τὴν λατινικὴν νομισματικὴν ἔνωσιν, εἰσὶ δεκτὰ οὐ μόνον ὑπὸ τοῦ Δημοσίου Ταμείου, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν Τραπεζῶν, Ἐταιρειῶν καὶ ἰδιωτῶν κατὰ τὴν ἐπ' αὐτῶν τετυπωμένην ἀξίαν, διὰ πάσαν ἐν τῷ Κράτει ἐνεργουμένην δοσοληψίαν*<sup>(8)</sup>. Σταδιακά, λοιπόν, τα νομίσματα των χωρῶν μελών της ΛΝΕ γίνονται δεκτά σε κάθε συναλλαγή (δημόσια ή ιδιωτική) που πραγματοποιείται εντός των ορίων των 5 επικρατειῶν.

Ο Νόμος ΣΔ', με το ίδιο σκεπτικό προώθησης στις συναλλαγές των νομισμάτων και κερμάτων της ΛΝΕ, ορίζει ότι τα αργυρά νομίσματα των χωρῶν μελών της Λατινικής Ένωσης γίνονται δεκτά κατά τις πληρωμές στο άρσιο (χωρίς δηλαδή να υπολογίζονται η φθορά και τα έξοδα κοπής), ενώ τα νομίσματα των χωρῶν που δεν συμμετέχουν στη ΛΝΕ διατιμώνται ανάλογα με την περιεκτικότητά τους σε πολύτιμο μέταλλο, με βάση πάντα τη νέα νομισματική μονάδα και έκπτωση της αξίας τους τουλάχιστον κατά 1%<sup>(9)</sup>. Το σύστημα είναι δεκαδικό, ακολουθώντας τα πρότυπα του φράγκου germinal. Το νομισματικό σύστημα που εισάγει ο Γεώργιος Α' είναι σύμφωνο με τις αρχές της Λατινικής Ένωσης, η οποία και θα κυρωθεί νομοθετικά το επόμενο έτος από το ελληνικό Κράτος, με την ψήφιση του Νόμου ΣΠ'/5.11.1868, *περί κυρώσεως τῶν μεταξὺ τῶν Δυνάμεων Βελγίου, Γαλλίας, Ἑλβετίας καὶ Ἰταλίας νομισματικῆς συμβάσεως, ἐν ἧ' προσεχώρησεν ἡ Ἑλλάς διὰ δηλώσεως*.

Ωστόσο, οι ελληνικές κοπές νομισμάτων που απορρέουν από τους όρους της παραπάνω νομισματικής Συμβάσεως είναι περιορισμένες. Η ατελής εφαρμογή του νομισματικού συστήματος της ΛΝΕ από την Ελλάδα δεν οφείλεται μόνο σε εσωτερικά πολιτικά γεγονότα και σε δημοσιονομικές αδυναμίες της χώρας, αλλά και στην επίδραση της διεθνούς συγκυρίας. Μένει να εξετασθεί στη συνέχεια με ποιο τρόπο η νομισματική πολιτική του ελληνικού κράτους προεξοφλεί τη σταδιακή αποδυνάμωση του διμεταλλισμού. Παρά το ελάχιστο ποσοστό των ελληνικών νομισμάτων και κερμάτων που αναλογεί στο σύνολο των κοπών της Λατινικής Νομισματικής Ένωσης, είναι σημαντικό το γεγονός ότι η δραχμή διεθνοποιείται και, ισότιμη με το φράγκο, κυκλοφορεί σε μια ευρύτατη γεωγραφική περιοχή, βγαίνοντας από τον απομονωτισμό της οθωνικής περιόδου. Η γεωγραφική εμβέλεια της δραχμής περιέλαβε όχι μόνο τις χώρες μέλη της ΛΝΕ, αλλά και τις χώρες που υιοθέτησαν τη νομισματική της τυπολογία χωρίς να προβούν σε υπογραφή της σχετικής σύμβασης. Ταυτίζοντας τη δραχμή με το φράγκο, ο λεκτικός συμβολισμός φαίνεται να επικυρώνει μια πραγματικότητα.

# ΝΟΜΙΣΜΑ & ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

## Οι πρώτες κοπές νομισμάτων στο πλαίσιο της ΛΝΕ

Με τον ίδιο Νόμο ΣΔ' καθορίστηκε και η τυπολογία των νομισμάτων. Σε γενικές γραμμές, χρυσά, αργυρά και χάλκινα φέρουν απ' τη μια πλευρά εκτυπωμένη την κεφαλή του Βασιλέως, στρεφόμενη προς τα αριστερά, ενώ μόνο τα χρυσά και αργυρά φέρουν από τη δεύτερη πλευρά τα εμβλήματα του Κράτους<sup>(10)</sup>. Αν και οι πρώτες παραγγελίες για κοπή νομισμάτων σύμφωνα με τις προδιαγραφές της Λατινικής Ένωσης δίνονται σε γαλλικά νομισματοκοπεία το 1868, επιμέρους προβλήματα θα καθυστερήσουν την πραγματοποίησή τους, επομένως και την εφαρμογή του νέου νομισματικού συστήματος. Όπως παρατηρούμε από τη μελέτη της σχετικής νομοθεσίας, μια σειρά Διαταγμάτων αναβάλλουν έως και το έτος 1882 την πλήρη εφαρμογή του. Εν τέλει, μόνο με το Διάταγμα περί εφαρμογής του νέου νομισματικού συστήματος της 26ης Οκτωβρίου 1882 ορίζεται ότι: *‘Η εφαρμογή του νέου νομισματικού συστήματος κατά τον από 10 Απριλίου 1867 ΣΔ' νόμον, άρχεται από της πρώτης Νοεμβρίου τρέχοντος έτους καθ' όλον τό Κράτος*. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, κατά τη δεκαετία του 1870 πραγματοποιούνται κάποιες κοπές, όμως οι αμελητέες ποσότητες των εκτυπωθέντων νομισμάτων δεν αρκούν για να αντικαταστήσουν τα εν κυκλοφορία ασημένια νομίσματα. Πέρα από τις ταμειακές δυσχέρειες του ελληνικού κράτους, προσκόμματα στην εξεύρεση των απαραίτητων πόρων προκειμένου να εφαρμοστεί το νέο νομισματικό σύστημα δημιουργεί και η Κρητική Επανάσταση.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Οικονομικών, κατά την περίοδο 1868-1874 δεν θα κυκλοφορήσουν παρά συμπληρωματικά νομίσματα, εκ των οποίων τα ασημένια δίδραχμα κοπής 1873 και 1874 και μονόδραχμα έτους κοπής 1868, 1873 και 1874 (όπως ήδη σημειώθηκε η δραχμή που παραγγέλθηκε το 1868, κυκλοφόρησε αργότερα με έτος όμως κοπής 1868). Όλες οι ασημένιες κοπές των ετών αυτών πραγματοποιούνται στο Νομισματοκοπείο των Παρι-



Αργυρή δραχμή, 1874.  
Νομισματοκοπείο Παρισίων.

σίων. Η συνολική ονομαστική αξία των ασημένιων διδράχμων και μονοδράχμων που κόβονται κατά την περίοδο 1868-1874 φθάνει τις 6.305.058 δραχμές. Οι ασημένιες υποδιαιρέσεις της δραχμής, 50λεπτα και 20λεπτα που κόβονται το 1874, είναι ονομαστικής αξίας 2.694.941,9<sup>(11)</sup>. Οι χάλκινες υποδιαιρέσεις παραγγέλλονται σε γαλλικά νομισματοκοπεία σε αντίθεση όμως με τα ασημένια κέρματα θα κυκλοφορήσουν το επόμενο έτος, αμέσως μετά την πραγματοποίηση της κοπής τους. Ακόμη, τα χάλκινα κέρματα δεν κόβονται στο Νομισματοκοπείο του Παρισιού αλλά σ' αυτό του Στρασβούργου. Με το Διάταγμα *περι ἄρσεως ἐκ τῆς κυκλοφορίας τῶν παλαιῶν χαλκονομισμάτων* της 24ης Δεκεμβρίου 1869, κηρύσσονται εκτός κυκλοφορίας οι χάλκινες υποδιαιρέσεις της οθωνικής δραχμής αλλά και τα χάλκινα νομίσματα της Ιονίου Πολιτείας. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι τα χάλκινα κέρματα είναι τα πρώτα νομίσματα που κυκλοφορούν στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της συμμετοχής της στη Λατινική Ένωση. Τα χάλκινα κέρματα υποδιαιρούνται σε δεκάλεπτα (διόβολοι), πεντάλεπτα (όβολοι), δύλεπτα και μονόλεπτα. Όσον αφορά το συνολικό ποσό των χάλκινων κοπών, αυτό φθάνει τις 2.996.065,35 δραχμές<sup>(12)</sup>. Από τα συνολικά ποσά των ασημένιων και χάλκινων κοπών της περιόδου 1868-1874 γίνεται κατανοητό ότι η Ελλάδα τηρεί σχεδόν με ακρίβεια την προδιαγραφή του νέου νομισματικού συστήματος που ορίζει ασημένιες κοπές αξίας 6 δραχμών ανά κάτοικο της επικράτειας και χάλκινες 2 δραχμών ανά κάτοικο. Όπως είδαμε, η “ετεροχρονισμένη” εφαρμογή του συστήματος της Λατινικής Ένωσης οφείλεται στην καθυστέρηση των ασημένιων κοπών (και κυρίως στη μη διενέργεια κοπής του ασημένιου πενταφράγκου, κύριου νομίσματος του νέου συστήματος), και άρα στην αδυναμία αποσύρσεως των κυκλοφορούντων ασημένιων νομισμάτων. Από την άλλη πλευρά, δημοσιονομικές δυσχέρειες, που εδράζονται και στις ανάγκες για χρηματοδότηση της Κρητικής Επανάστασης, δρουν ανασταλτικά όσον αφορά το χρονικό ορίζοντα εφαρμογής του νέου νομισματικού συστήματος.

Όσον αφορά τη μορφή των νομισμάτων της περιόδου, θα πρέπει να σημειωθεί η νεοκλασική “ατιμόσφαιρα” των μοτίβων, πράγμα που απηχεί τη γαλλική επίδραση και κυρίως την εποπτεία των κοπών από τον αρχιχαράκτη των γαλλικών Νομισματοκοπειών A. D. Barre, ο οποίος και κατασκευάζει τις σφραγίδες όλων των ελληνικών κοπών (χρυσών, αργυρών και χάλκινων) έως το 1883<sup>(13)</sup>. Στις κοπές που παρατέθηκαν παραπάνω ο Γεώργιος Α' απεικονίζεται σε νεαρή ηλικία. Είναι αξιοσημείωτη η παρουσία της βασιλικής μορφής ακόμη και στα ελάχιστους αξίας χάλκινα κέρματα. Η διεύθυνση της βασιλικής εξουσίας μέσω του νομίσματος αντιπροσωπεύει την ενίσχυση του θεσμού της μοναρχίας, αλλά και προσωποποιεί τη συγκρότηση της εθνικής αγοράς. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να μας διαφύγει το γεγονός ότι ο χαρακτήρας των νομισμάτων αυτών Barre ήταν



# ΝΟΜΙΣΜΑ & ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

συνδεδεμένος με την απολυταρχική εξουσία του Ναπολέοντα ΙΙΙ: οι ναπολεόντειες φιλοδοξίες μοιάζουν να επιφλογορρούν και στον τύπο των ελληνικών νομισμάτων, λόγω της κοπής των τελευταίων στα γαλλικά νομισματοκοπεία.

## Οι νομισματικές τομές στα μέσα της δεκαετίας του 1870

Οι πρώτες κοπές ασημένιων πενταδράχμων πραγματοποιούνται το 1875: πρόκειται για τα κύρια νομίσματα του νέου νομισματικού συστήματος, με απεριόριστη εξοφλητική ισχύ σε όλες τις χώρες της Λατινικής Ένωσης. Η κοπή τους επαναλαμβάνεται το 1876. Συνολικά οι κοπές του 1875 και 1876 περιλαμβάνουν, σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία του Υπουργείου Οικονομικών, 3.092.573 ασημένια πεντάδραχμα ονομαστικής αξίας 15.462.865 δραχμές. Ο Βασιλιάς Γεώργιος Α΄ απεικονίζεται πλέον σε ώριμη ηλικία, με κάποια επιβλητικότητα που παραπέμπει στην ισχυροποίηση της βασιλικής εξουσίας αλλά και στην επιδιωκόμενη ενδυνάμωση του κρατικού μηχανισμού. Πέρα από τις ασημένιες κοπές, το 1875 αποφασίζεται και η κοπή χρυσών νομισμάτων, η οποία και θα πραγματοποιηθεί το επόμενο έτος. Κόβονται χρυσά πεντάδραχμα, δεκάδραχμα και εικοσάδραχμα, που αποτελούν μια ενιαία νομισματική σειρά και φέρουν τη μορφή του Γεωργίου σε νεαρή ηλικία, καθώς για την κατασκευή τους χρησιμοποιείται η παλαιότερη μήτρα του 1869. Με το ίδιο έτος κοπής κυκλοφορούν και χρυσά νομίσματα μεγαλύτερης αξίας, πενηντάδραχμα και εκατοντάδραχμα. Σε αυτά ο Βασιλιάς απεικονίζεται δεξιόστροφα, σε ώριμη ηλικία, αλλά η κοπή τους γίνεται σε ασήμαντες ποσότητες και άρα η πολύ περιορισμένη ή μάλλον ανύπαρκτη κυκλοφορία τους, μας επιτρέπει να τα χαρακτηρίσουμε περισσότερο νομίσματα ιστορικής αξίας<sup>(14)</sup>. Συνολικά οι κοπές χρυσών νομισμάτων (5δραχμων, 10δραχμων, 20δραχμων, 50δραχμων και 100δραχμων) του έτους 1876 δεν ξεπερνούν σε ονομαστική αξία το 1.000.000 δραχμές. Τα 100δραχμα αντιπροσω-



Χρυσό εκατόδραχμο, 1876.  
Νομισματοκοπείο Παρισίων.

πεύονται από 76 μόνο τεμάχια και τα 50δραχμα από 182. Οι περιορισμένες κοπές χρυσών νομισμάτων υποδηλώνουν το συμβολικό τους χαρακτήρα αλλά και την πρόθεση ταύτισης με τη νομισματική πολιτική που ακολουθείται από τις άλλες χώρες της ΑΝΕ<sup>(15)</sup>.

Ο χαρακτηρισμός του ασημένιου πενταδράχμου ως κυρίου νομίσματος του νέου συστήματος, το καθιστά ένα καλό εργαλείο για την εξακρίβωση των επιπτώσεων της “διμεταλλικής κρίσης” στην ελληνική νομισματική πραγματικότητα. Σύμφωνα με τις διατάξεις του Νόμου ΣΔ', δεν υπάρχει κανένας ποσοτικός περιορισμός στην κοπή του κυρίου νομίσματος. Ωστόσο, όπως ήδη σε προηγούμενο κείμενο σημειώθηκε, στις αρχές της δεκαετίας του 1870 η υποτίμηση της τιμής του αργύρου θα λειτουργήσει καταθλιπτικά για το σύνολο των χωρών της Λατινικής Ένωσης<sup>(16)</sup>. Η νομισματική ενοποίηση της Γερμανίας, η σταδιακή εθνική ολοκλήρωση της Ιταλίας, αλλά και η ανακάλυψη των ορυχείων αργύρου στη Βόρεια Αμερική θα οδηγήσουν στην πτώση της τιμής του πολυτίμου μετάλλου και θα επιφέρουν την υπερχείλιση των αγορών σε αποχρηματοποιημένα ασημένια νομίσματα.

Για την αντιμετώπιση της κρίσης του διμεταλλισμού οι χώρες της Λατινικής Ένωσης αποφασίζουν τον περιορισμό της κοπής αργυρών πενταφράγων για το έτος 1876. Κατ' εξαίρεση, παρέχεται στην Ελλάδα το δικαίωμα κοπής πενταφράγων σε αναλογία μεγαλύτερη απ' αυτήν που ισχύει για τις άλλες χώρες μέλη, *ὅπως δι' αὐτοῦ ἐνκόλυνθῆ ἢ ἀντικατάστασις τῶν κυκλοφορούντων σήμερον διαφόρων νομισμάτων διὰ πενταφράγων κατασκευασθησμένων κατὰ τοὺς ὅρους τῆς Συμβάσεως τοῦ 1865*<sup>(17)</sup>. Στις προαναφερόμενες περιοριστικές διατάξεις προστίθεται η γενικευμένη απαγόρευση κοπής αργυρών νομισμάτων κατά το έτος 1879<sup>(18)</sup>. Στα μέτρα που λαμβάνονται εντός της Λατινικής Ένωσης πρέπει να περιληφθεί και η “εθνικοποίηση” των ιταλικών ασημένιων κερμάτων, καθώς στην Ιταλία επιβάλλεται προς το τέλος της δεκαετίας η αναγκαστική κυκλοφορία. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι τα ασημένια ιταλικά κέρματα δεν γίνονται πλέον δεκτά στα Ταμεία των υπολοίπων χωρών μελών ενώ *τά ἐκ τῆς κυκλοφορίας ἀποσυρόμενα νομίσματα ἐν Βελγίῳ, Ἑλλάδι καί Ἑλβετίᾳ θέλουσιν ἐντός ἐνός μηνός, μετὰ τὴν ἐκ τῆς κυκλοφορίας ἀπομάκρυνσιν αὐτῶν παραδοθῆ εἰς τὴν Γαλλικὴν Κυβέρνησιν, ἥτις ἀναλαμβάνουσα τὴν ὑποχρέωσιν νὰ συγκεντρώσῃ αὐτά, ἵνα τὰ παραδώσῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν, θέλει καταβάλλῃ εἰς τὰς προειρημένους τρεῖς Κυβερνήσεις τὸ ἰσότιμον αὐτῶν τοῖς μετροῦσις προσθέτουσα καὶ τὰ σχετικὰ ἔξοδα*<sup>(19)</sup>.

Αυτό είναι το γενικό θεσμικό περίγραμμα, στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιούνται στο Νομισματοκοπείο του Παρισιού, οι κοπές αργυρών πενταφράγων των ετών 1875 και 1876. Φαίνεται πως τελικά η ελληνική κυβέρνηση εκτυπώνει κάπως περισσότερα κύρια νομίσματα από τον αριθμό που της



# ΝΟΜΙΣΜΑ & ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

επιτρέπει το Διάταγμα της 10ης Απριλίου 1876<sup>(20)</sup>. Πέρα από τα παραπάνω, η κρίση του διμεταλλισμού επιδρά σημαντικά όχι μόνο στη νομισματική πραγματικότητα της Ελλάδος, αλλά και στην κοινωνική και οικονομική συγκυρία της εποχής. Τα κοινοβουλευτικά κείμενα είναι και σ' αυτήν την περίπτωση κατατοπιστικά. Σε υπουργική έκθεση του 1876 διαβάζουμε: *Ἡ ὑποτίμησις τοῦ ἀργύρου, ..., ἤρχισε νά λαμβάνη ἀπό τὰς ἀρχάς τοῦ ἐνεστῶτος ἔτους νέαν καί μεγαλειέραν ἐπίτασιν. ... Τό γεγονός τοῦτο ἐνέβαλεν εἰς μεγάλην ἀνησυχίαν τὰς ἐμπορικές ἡμῶν ἀγοράς, ἐπέφερεν ὅλως ἀσυνήθη ὕψωσιν εἰς τήν τιμήν τοῦ συναλλάγματος ζημιοῦσαν ἐπαισθήτως πάντας τούς ὀφείλοντας νά ἐμβάσωσι χρήματα εἰς τό ἐξωτερικόν ... καί θέλει ἔχει ὡς ἄφενκτον τήν συνέπειαν τοῦ νά ἀγορασθῶσι τά προϊόντα ἡμῶν καί νά ἐξοφληθῶσι πᾶσαι αἱ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐνεργητικάί δοσοληψίαί τοῦ τόπου ... διά νομισμάτων, τά ὁποῖα ὡς ἐκ τῆς ἐπελθούσης ὑποτιμήσεως δέν ἔχουσι πλέον τήν ἐν τοῖς ἐπισημοῖς διατιμήσεσι διαλαμβανομένην ἀξίαν<sup>(21)</sup>. Πρόκειται για τα προβλήματα που δημιουργεί η θεσμική κατοχύρωση της ισοτιμίας των αργυρών νομισμάτων της Λατινικής Ένωσης, ισοτιμία που μετά την πτώση της τιμής του ασημιού είναι πλασματική. Η παραπάνω Έκθεση προτάσσεται ως αιτιολογική του Διατάγματος της 29ης Μαρτίου 1876, σύμφωνα με το οποίο απαγορεύεται η αποδοχή ξένων αργυρών νομισμάτων (πλην αυτών της ΛΝΕ) στα Ταμεία της επικράτειας, προκειμένου να τεθεί φραγμός στην εισβολή απαξιωμένων αργυρών νομισμάτων. Το μέτρο λαμβάνεται από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου και έρχεται να προστεθεί σε προγενέστερο Διάταγμα της πρώτης βραχύβιας τρικουπικής κυβέρνησης, με το οποίο κατά το προηγούμενο έτος είχαν υποτιμηθεί τα ξένα – πλην των κυκλοφορούντων στο πλαίσιο της ΛΝΕ – ασημένια νομίσματα<sup>(22)</sup>.*

Όπως είναι εύλογο, η πτώση της τιμής του αργύρου και η συνεπαγόμενη κρίση του διμεταλλισμού επέφερε πολιτικοοικονομικές διαμάχες, οι οποίες συχνά διαμείβονται εντός του ελληνικού Κοινοβουλίου. Το γεγονός ότι ακόμη δεν είχε καταστεί δυνατή η εφαρμογή του νέου νομισματικού συστήματος επιτείνει τις συζητήσεις ειδικότερα όσον αφορά τη θεσμοθετημένη αποδοχή της σταθερής αναλογίας 1:15,5 χρυσού και αργύρου<sup>(23)</sup>. Παρά τις επιμέρους απόψεις, μπορεί σ' αυτό το σημείο να σημειωθεί η παγίωση του οικονομικού φιλελευθερισμού που υιοθετείται από το ελληνικό κράτος του 19ου αιώνα<sup>(24)</sup>. Άλλωστε η συμμετοχή της χώρας σε διεθνή πρότυπα νομισματικής συνεργασίας υποδεικνύει την προσδοκία ενσωμάτωσης στα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη. Παρά την ελλιπή εφαρμογή του μοντέλου και την ανάγκη καταφυγής στο καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας, η δυτικόστροφη οικονομική πολιτική, εκτός από τις ανάγκες του ελληνικού βασιλείου, θα καταγράψει τις προσδοκίες – αλλά και τους φόβους – της ελληνικής αστικής τάξης.

## Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και οι επιπτώσεις στο νομισματικό σύστημα



Ασημένια δραχμή, 1883.  
Νομισματοκοπέιο Παρισίων.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1870 και ενώ η αναλογία των χάλκινων κερμάτων ανά κάτοικο της επικράτειας είχε ανέλθει από δύο σε τρεις δραχμές<sup>(25)</sup>, πραγματοποιούνται νέες εκτυπώσεις, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες των μικροσυναλλαγών. Το 1878 και 1879 εκτυπώνονται, στα Νομισματοκοπέια του Μπορντώ και του Παρισιού, χάλκινα μονόλεπτα, δίλεπτα, πεντάλεπτα και δεκάλεπτα συνολικής αξίας 1.500.000 δραχμών<sup>(26)</sup>. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οι κοπές αυτές αντιστοιχούν ακριβώς στην αύξηση κατά 1 δραχμή της αναλογίας χάλκινων κερμάτων ανά κάτοικο. Στα νέα αυτά νομίσματα ο Γεώργιος Α' απεικονίζεται σε ώριμη ηλικία, στρεφόμενος πάντα προς τα αριστερά. Νέα χάλκινη κοπή πραγματοποιείται το 1882, καθώς σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1879 ο πληθυσμός της Ελλάδος έχει αυξηθεί κατά 200.000 κατοίκους. Πρόκειται για 10λεπτα και 5λεπτα πανομοιότυπα με αυτά της κοπής του 1879.

Όπως είδαμε παραπάνω, η συνεχιζόμενη πτώση της τιμής του αργύρου και η κερδοσκοπία σε βάρος των ασημένιων νομισμάτων της ΛΝΕ, επέβαλαν την απαγόρευση κοπής ασημένιων πενταφράγων ήδη από το 1878. Σταδιακά η ΛΝΕ στρέφεται προς τον κανόνα χρυσού: η Νομισματική Σύμβαση του 1885 θα αναστείλει εκ νέου την κοπή αργυρών πενταφράγων ενώ η Γαλλία, η Ελβετία, η Ιταλία και η Ελλάδα θα στραφούν – με κοινή συμφωνία – προς την εθνικοποίηση των νομισμάτων αυτής της ονομαστικής αξίας<sup>(27)</sup>.

Αν και η Συμφωνία δεν θα εφαρμοστεί άμεσα, καταδεικνύει

ωστόσο τη σταδιακή έκπτωση του διμεταλλισμού. Η Ελλάδα δεν θα επαναλάβει κοπή πενταφράγων. Θα πραγματοποιηθούν μόνο οι κοπές ασημένιων κερμάτων του 1883, συνέπεια της προσάρτησης στην Ελλάδα της Θεσσαλίας και Αρτας που πραγματοποιείται το 1881. Η προσάρτηση επιφέρει την αύξηση του πληθυσμού κατά 300.000 κατοίκους και – σύμφωνα με την αναλογία των 6 δραχμών ανά κάτοικο – συνεπάγεται τη δυνατότητα κοπής ασημένιων κερμάτων ονο-

# ΝΟΜΙΣΜΑ & ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

μαστικής αξίας 1.800.000 δραχμών. Πρόκειται ακριβώς για τη συνολική ονομαστική αξία των ασημένιων διδράχμων, δραχμών, πενηνταλέπτων και εικοσαλέπτων που εκτυπώνονται στο Νομισματοκοπείο του Παρισιού το 1883. Στα νέα νομίσματα ο Γεώργιος Α' απεικονίζεται σε νεότερη ηλικία, καθώς για λόγους οικονομίας χρησιμοποιούνται οι παλιές μήτρες με τις οποίες είχαν κοπεί τα προηγούμενα νομίσματα ίδιου τύπου, έτους κοπής 1868, 1873 και 1874. Η εκτύπωση των νέων κερμάτων διενεργείται βάσει Συμβάσεως μεταξύ των Τραπεζών Κωνσταντινουπόλεως και Ηπειροθεσσαλίας, αντιπροσωπευμένων από τον Γ. Αθηνογένη, και της ελληνικής κυβέρνησης. Σύμφωνα με τη Σύμβαση, οι δύο τράπεζες υποχρεούνται μετά την εκτύπωση των κερμάτων να καταβάλουν εξ αυτών στην ελληνική κυβέρνηση 800.000 δραχμές ενώ δικαιούνται να κρατήσουν 1.000.000 δραχμές. Η κυβέρνηση διατηρεί το δικαίωμα να αρνηθεί την παραλαβή των νέων κερμάτων αξίας 800.000 δραχμών, σε κάθε όμως περίπτωση οι δύο τράπεζες οφείλουν να της καταβάλουν το ποσό των 189.000 δραχμών<sup>(28)</sup>.

Είναι προφανής ο πρωταρχικός ρόλος της Προνομιούχου Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στα νομισματικά πράγματα των νέων επαρχιών. Διατηρώντας το εκδοτικό προνόμιο για τις νεοπροσαρτηθείσες περιοχές, αλλά χωρίς το προνόμιο της αναγκαστικής κυκλοφορίας που διατηρούν οι τράπεζες Ιονική και Εθνική, η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, και κυρίως το τραπεζογραμμάτιό της, μοιάζουν να ζημιώνονται από την απεριόριστη αποδοχή των χάλκινων κερμάτων στις συναλλαγές με το Δημόσιο Ταμείο<sup>(29)</sup>. Σ' αυτήν την αντιξοότητα φαίνεται να εδράζεται ο περιορισμός, από το έτος 1883, σε πέντε δραχμές του ποσού που μπορεί να καταβληθεί σε χάλκινα κέρματα κατά τις συναλλαγές των πολιτών με το Δημόσιο Ταμείο. Κατά την επόμενη περίοδο, η οποία θα εξεταστεί σε επόμενο κείμενο, η συμμετοχή της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στα νομισματικά πράγματα της Ελλάδος έχει ακόμη μεγαλύτερο εύρος.

Ολοκληρώνοντας τη νομισματική ενότητα των ετών 1868-1884, θα σημειώσουμε την εκτύπωση των χρυσών νομισμάτων με έτος κυκλοφορίας το 1884. Το νέο χρυσό εικοσάδραχμο είναι πανομοιότυπο μ' αυτό του 1876, με εξαίρεση τη βασιλική μορφή που πλέον εικονίζεται σε ωριμότερη ηλικία. Επιπρόσθετα, ο Γεώργιος Α' μοιάζει επιβλητικότερος, ιδιότητα που συνάδει όχι μόνο με την παγίωση της κρατικής οντότητας, αλλά και με τη μεγαλύτερη αξία του νομίσματος. Το χρυσό εικοσάδραχμο του 1884 κόβεται σε 550.000 τεμάχια, ονομαστικής αξίας 11.000.000 δραχμών. Το νόμισμα τυγχάνει ευρείας κυκλοφορίας και εύλογα είναι το πρώτο ελληνικό χρυσό νόμισμα που διαδίδεται σε ευρύτερες μάζες, καθώς η ονομαστική αξία της εκτύπωσής του 1884 είναι ενδεκαπλάσια αυτής των χρυσών κοπών του 1876 (αξίας μόλις 1.000.000 δραχμών). Γίνεται έτσι φορέας της βασιλικής εξουσίας, αλλά και αντιπροσωπεύει για το ευρύ κοινό τη φερεγγυότητα της κρατικής μηχανής.

## Το καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων

Κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ έχει ιδιαίτερη βαρύτητα η επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Για δεύτερη φορά επιβάλλεται η αναγκαστική κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων της Εθνικής – και για πρώτη φορά και της Ιονικής Τράπεζας – την 1η Ιανουαρίου 1869, μέσω Β. Διατάγματος της 10ης Δεκεμβρίου του προηγούμενου έτους. Η δημιουργία επιπρόσθετων αναγκών με την ανακίνηση του Κρητικού Ζητήματος, οδήγησε την κυβέρνηση σε σύναψη εσωτερικού δανείου συνολικού ύψους 21.000.000 δραχμών: Η ΕΤΕ δανείζει το κράτος με 14.000.000 δραχμές, εκ των οποίων 4 εκατομμύρια σε μεταλλικό νόμισμα και 10 εκατομμύρια σε τραπεζογραμμιάτα. Αντίστοιχα, η Ιονική Τράπεζα δανείζει 7.000.000 δραχμές, εκ των οποίων 2 εκατομμύρια σε μεταλλικό νόμισμα και 5 εκατομμύρια σε τραπεζικά γραμμιάτα. Παράλληλα, δόθηκε δικαίωμα κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων στη μεν ΕΤΕ έως 36 εκατομμύρια δραχμές, στη δε Ιονική έως 12.000.000. Η άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας επετεύχθη στα τέλη του 1869 και επαναλήφθηκε η ελεύθερη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμματίων, καθώς σταδιακά η κυβέρνηση αποπλήρωσε το χρέος της προς τις τράπεζες. Η έκρηξη του Ρωσοτουρκικού Πολέμου στα μέσα της δεκαετίας του 1870 δημιούργησε συνθήκες πολεμικής προετοιμασίας. Έτσι, η αναγκαστική κυκλοφορία επεβλήθη εκ νέου τον Ιούνιο του 1877. Ορίστηκε όριο κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων της Εθνικής αρχικά έως 47 εκατομμύρια δραχμές και της Ιονικής έως 12 εκατομμύρια δραχμές. Η διάρκεια της αναγκαστικής κυκλοφορίας ορίστηκε έως ότου επιτευχθεί η αποπληρωμή του δανείου συνολικού ύψους 20.000.000 δραχμών που συνήφθη μεταξύ των τραπεζών και της κυβέρνησης<sup>(30)</sup>. Τελικά, η αναγκαστική κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων Εθνικής και Ιονικής θα διαρκέσει μέχρι το Δεκέμβριο του 1884, οπότε η σύναψη του δανείου των 170.000.000 δραχμών θα επιτρέψει την κάλυψη των προηγούμενων εσωτερικών δανείων<sup>(31)</sup>.

Η συγκυριακή επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας, που στις παραπάνω περιπτώσεις “θεσπίζεται” κάτω από το βάρος πολεμικών προετοιμασιών, δεν αποκλείει ευρύτερες αναφορές. Βρισκόμαστε, άλλωστε, στις απαρχές της αναπτυξιακής διαδικασίας, που στην Ελλάδα – όπως και αρκετά πριν στο σύνολο των δυτικών χωρών – συνδέθηκε άμεσα με το τραπεζικό κεφάλαιο<sup>(32)</sup>. Οι πρώτες προσπάθειες εκσυγχρονισμού του ελληνικού Βασιλείου συνάδουν όχι μόνο με την ανάγκη εξωτερικής χρηματοδότησης αλλά και με το διευρυμένο εσωτερικό δανεισμό.





Τραπεζογραμμάτιο της ΕΤΕ (1872). Το “N” στον εμπροσθότυπο συμβολίζει τις νέες δραχμές, απόρροια της συμμετοχής της Ελλάδος στη ΑΝΕ. Η πίσω όψη εξισώνει τη δραχμή με το φράγκο.

## Συμπερασματικά

Οι ελάχιστες νομισματικές κοπές των ετών 1869-1884 καθιστούν πρακτικά ανέφικτη την εφαρμογή του νομισματικού συστήματος που προήλθε από τη συμμετοχή της Ελλάδας στη ΑΝΕ. Παράλληλα, η διεθνής συγκυρία είναι αποτρεπτική όσον αφορά τη διατήρηση του διμεταλλισμού. Κατά κύριο λόγο, η επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας έχει ως φυσική και άμεση συνέπεια τη διενέργεια του μεγαλύτερου μέρους των συναλλαγών σε τραπεζογραμμάτια. Οπως πολύ χαρακτηριστικά περιγράφει ο Γ. Κατσελίδης: *‘Αφοῦ ἐν πόλει, οἶα αἱ Ἀθήναι, εἶνε πολλάκις ἀδύνατον νά εὔρη τις ἐν τῇ ἀγορᾷ ποσόν 4 ἢ 5.000 εἰκοσαφράγκων, καθ’ ἣν ὥραν γίνονται ἀγοραπωλησίαι συναλλάγματος διά ἑκατομύρια φράγκων, ἐννοεῖται ὅπόσον ἀνάξιον λόγου εἶνε τό εἰς μέταλλον ἀποταμίεμα<sup>(33)</sup>.*



## υποσημειώσεις

- (1) Τράπεζα της Ελλάδος, *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος*, Αθήνα, 1978, σ. 24.
- (2) Νόμος ΣΔ/ 10 Απριλίου 1867, άρθρον 1ον.
- (3) Ύπουργείον Οικονομικῶν. Γενική Διεύθυνσις Δημοσίου Λογιστικού, *Τά ἑλληνικά νομίσματα*, Αθήνα, Εθνικὸν Τυπογραφεῖον, 1932, τ. Α', σ. 34 και ἐξῆς. Επίσης, στο παράρτημα του ἰδίου τόμου σ. 146-151.
- (4) Γ. Α. ΠΥΡΣΟΣ, *Συμβολή εἰς τὴν Ἱστορίαν της Τραπέζης της Ελλάδος*, τ. Β', Αθήνα, 1946, σ. 24.
- (5) Εἶναι γνωστά τα προβλήματα που δημιούργησε στην ισπανική οικονομία του 18ου αἰῶνα η υπερπληθῶρα χάλκινων νομισμάτων και η διενέργεια του μεγαλύτερου μέρους των πληρωμῶν σε συμπληρωματικὸ νόμισμα. Η εμβέλεια της κρίσης ἦταν τέτοια που το φαινόμενο ονομάστηκε *billonisme*, για να χαρακτηρίσει μια ασθενή οικονομία με πληθωριστική κυκλοφορία χάλκινων ἢ ἐν γένει συμπληρωματικῶν νομισμάτων. Σύμφωνα με τὴν ωραία διατύπωση του F. BRAUDEL, ο προσανατολισμός και η υγεία μιας οικονομίας μετρεῖονται σχεδόν με τὴν πρώτη ματιά ἀπὸ το μέταλλο που κυριαρχεῖ σ' αὐτήν [F. BRAUDEL, *Υλικὸς Πολιτισμὸς, οικονομία και καπιταλισμὸς 15ος-18ος αἰῶνας. Τόμος Α'. Οἱ δομές της καθημερινῆς ζωῆς: τὸ δυνατό και τὸ ἀδύνατο*, ἐλλ. μετ. ΑΙΚ. ΑΣΔΡΑΧΑ, Αθήνα, ΜΙΑΤΕ, σ. 497].
- (6) Ὅπως θα δούμε παρακάτω, η ἀναλογία αυξήθηκε ἀργότερα σε τρεῖς δραχμὲς ἀνὰ κάτοικο.
- (7) Για τα παραπάνω: Νόμος ΣΔ, Κεφάλαιο Γ, *περὶ κερμάτων ἢ συμπληρωματικοῦ νομίσματος*. Ἀργότερα, η πληρωμὴ με χάλκινα νομίσματα στο Δημόσιο Ταμεῖο περιορίσθηκε στις πέντε δραχμὲς ἀνὰ πληρωμὴ (Νόμος ΑΞΔ/2.2.1883).
- (8) Β. Διάταγμα της 4ης Φεβρουαρίου 1886, *περὶ παραδοχῆς εἰς πάσαν ἐν τῷ Κράτει δοσοληψίαν τῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν νομισμάτων τῶν Ἐπικρατειῶν τῆς Λατινικῆς Νομισματικῆς Ἑνώσεως*.
- (9) Για τα παραπάνω: Νόμος ΣΔ, Κεφάλαιο ΣΤ, *περὶ τῶν νομισμάτων τῶν ξένων Ἐπικρατειῶν*.
- (10) Διάταγμα της 8ης Ἰουλίου 1868, *περὶ τοῦ τύπου τῶν νέων ἑλληνικῶν νομισμάτων*.
- (11) Ύπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Γενική Διεύθυνσις Δημοσίου Λογιστικού, *Τά ἑλληνικά νομίσματα*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον, 1932, τ. Α', σ. 37.
- (12) Ν. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ νομισματικὴ ἱστορία της δραχμῆς*, Αθήνα, Το ἑλληνικὸ νόμισμα, χχ., σ. 58.
- (13) Ύπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Γενική Διεύθυνσις Δημοσίου Λογιστικού, *Τά ἑλληνικά ... op. cit.*, σ. 38.
- (14) Ν. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ νομισματικὴ ... op. cit.*, σ. 61-62.
- (15) Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεῖ ὅτι η Ελβετία και το Βέλγιο δεν πραγματοποιοῦσαν τις επιτρεπόμενες ἀπὸ τὴ ΛΝΕ κοπὲς χρυσῶν 100φραγκων και 50φραγκων.
- (16) Cf. Κ. ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ, *Το ευρωπαϊκὸ νομισματικὸ περιβάλλον και η Ελλάδα*, Δελτίον ΕΕΤ, τχ. 28, Ἰαν.-Μαρτ. 2002, σ. 170-171.
- (17) Διάταγμα της 10ης Απριλίου 1876, *περὶ νομισματικῆς συμβάσεως μεταξύ Βελγίου, Γαλλίας καὶ Ἑλβετίας*, ἀρθρ. 2, παρ. γ.
- (18) Διάταγμα της 18ης Δεκεμβρίου 1878, *Δήλωσις τοῦ Νομισματικοῦ Συνεδρίου περὶ μὴ ἐκτεπώσεως ἀργυρῶν νομισμάτων κατὰ τὸ ἔτος 1879*.
- (19) *Συμφωνία περὶ ἐκτελέσεως τοῦ ἀρθρου 3 νομισματικῆς Συμβάσεως τῆς 24 Ὀκτωβρίου (5 Νοεμβρίου) 1878*, ἀρθρ. 2, Β. Διάταγμα της 18ης Ὀκτωβρίου 1879.
- (20) Cf. Ύπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Γενική Διεύθυνσις Δημοσίου Λογιστικού, *Τά ἑλληνικά νομίσματα*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον, 1932, τ. Α', σ. 37 και Διάταγμα της 10ης Απριλίου 1876, *περὶ νομισματικῆς συμβάσεως μεταξύ Βελγίου, Γαλλίας και Ἑλβετίας*, ἀρθρ. 2, παρ. γ.
- (21) *Αἰτιολογικὴ Ἐκθεσις τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν*, 29 Μαρτίου 1876.
- (22) Διάταγμα της 11ης Ἰουλίου 1875, *περὶ διατηρήσεως τῶν εἰς τὰ Δημόσια Ταμεῖα παραδεκτῶν ξένων νομισμάτων*. Επίσης, Νόμος ΦΠΔ' *περὶ κρῶσεως τοῦ ἀπὸ 29 Μαρτίου ε.ε. Β. διατάγ-*

ματος περί τῆς παραδοχῆς εἰς τὰ Δημόσια Ταμεῖα διαφόρων ξένων ἀργυρῶν νομισμάτων ἀπὸ α' Αὐγούστου ε.ε.

(23) Για το θέμα, cf.: Ι. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα, 1830-1910*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια/ΕΕΤ, 1999, σ. 195-203.

(24) Σ' αυτό το σημείο θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε την προμοδότηση της φιλελεύθερης οικονομικά ιδεολογίας από ένα μέρος του ελληνικού διαφωτισμού, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα. Οι προσανατολισμοί όσον αφορά την οικονομική συγκρότηση του ελληνισμού μοιάζουν να συμπορεύονται με τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Για παράδειγμα, αναφέρουμε τις οικονομικές απόψεις του Αδ. Κοραή, σπέρματα των οποίων ανιχνεύουμε στην Αλληλογραφία του. Βλέπε, επίσης, την εισαγωγή του Φ. ΗΛΙΟΥ στο: Φ. ΗΛΙΟΥ (επιμ.), *Σταμάτης Πέτρον. Γράμματα από το Αμστερνταμ*, Αθήνα, Ερμής, 1976.

(25) Νόμος ΧΜΔ'/3-7-1877.

(26) Υπολογισμοί βάσει στοιχείων από το: Ν. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η νομισματική ... op. cit.*, σ. 64.

(27) Cf. H. PARKER WILLIS, *A history of the Latin Monetary Union. A study of international monetary action*, New York, Greenwood Press, 1968, 1η έκδ. 1901, σ. 217-235. Επίσης: Νόμος ΑΤΜΓ', *περί κυρώσεως νομισματικών συμβάσεων*, 27.12.1885, όπου επισυνάπτεται η σχετική Συμφωνία των 4 κρατών με ημερομηνία 25.10.1885.

(28) *Σύμβασις περί κατασκευῆς ἀργυρῶν ἑλληνικῶν κερμάτων ἐκ δραχμῶν 1.800.000*, 21.9.1882.

(29) Ι. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, *Νόμισμα και πολιτική στην Ελλάδα ... op. cit.*, σ. 204-205. Για το σημαντικό αυτό θέμα βλ. την ευρύτερη ανάλυση του Ε. ΠΡΟΝΤΖΑ [*Η αυθεντία του νομίσματος στη νεοελληνική κοινωνία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1995, σ. 92-93].

(30) Τα παραπάνω στοιχεία αντλήθηκαν από: Γ. ΚΑΤΣΕΛΙΔΗ, *Το νόμισμα*, Αθήνα, ΕΕΤ, 1996, αναστ. της έκδ. του 1902, σ. 284-286 και Σ. Π. ΣΚΙΑΔΑ, *Ἡ ἀναγκαστική κυκλοφορία*, Παρνασσός, ΙΖ', Ιούνιος 1895, αναδημοσίευση στο: Ζ. ΔΕΜΑΘΑΣ, Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομισματικές κρίσεις και η κρατική διαχείρισή τους στην Ελλάδα 1880-1930*, σ. 94-96. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Κατσελίδη, έως την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας το 1884, το χρέος της κυβέρνησης προς τις τράπεζες είχε περίπου τετραπλασιαστεί, ενώ αντίστοιχα είχε αυξηθεί και το όριο κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων.

(31) ΦΕΚ 10, 10 Ιανουαρίου 1884, Νόμος ΑΡΚΗ', *περί κυρώσεως συμβάσεως ἀφορώσης τήν συνομολόγησιν δανείων ἐκ δραχμῶν 170.000.000*.

(32) Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Συμπερασματικές επισημάνσεις για τις νομισματικές εξελίξεις την περίοδο 1880-1930*, in: Ζ. ΔΕΜΑΘΑΣ, Θ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Θ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομισματικές κρίσεις ... op. cit.*, σ. 71.

(33) Γ. ΚΑΤΣΕΛΙΔΗΣ, *Το νόμισμα ... op. cit.*, σ. 282.



**Οι φωτογραφίες των νομισμάτων προέρχονται από τη νομισματική συλλογή της Τραπέζης Ελλάδος.**

**Οι φωτογραφίες των τραπεζογραμματίων είναι αναπαραγωγή από το λεύκωμα *Αλφα Τράπεζα Πίστewς, Τα χαρτονομίσματα της Ελλάδος, Αθήνα, 1994*.**